

Heimspeki

Heimspeki fæst við grundvallarspurningar um veruleikann, tilvist og stöðu mannsins í alheiminum. Þeir sem fást við heimspeki kallast heimspekingar og reyna þeir meðal annars að skýra inntak og tengsl hugtaka og fyrirbæra á borð við sannleika, merkingu og tilvísun, skilning, þekkingu, skoðun, vísindi, skýringu, lögmál, tegund, samsemd, eðli, eiginleika, orsök, rök, vensl, nauðsyn, möguleika, lög, rétt, rangt, gott, illt, hamingju, dyggð, skyldu, athöfn, atburð, réttlæti, réttindi, frelsi, vináttu, ást, fegurð, list og svona mætti lengi áfram telja. En heimspekin er ekki hvaða glíma sem er við þessar spurningar sem á okkur leita, heldur er hún fyrst og fremst tilraun til að fást við þessar spurningar af **einurð** og **heilindum**. Hún er ekki einber opinberun einhverrar skoðunar, heldur er hún ætíð rökstudd, jafnvel þótt stundum séu rökin ósögð og undanskilin og þau verði að lesa á milli línanna.

Við þetta má bæta að heimspeki er ekki bara **samansafn spurninga** sem **raunvísindin** eiga eftir að svara, því túlkun á niðurstöðum vísindanna getur beinlínis oltíð á heimspekilegri afstöðu sem liggur **tilraunum** og **túlkun** þeirra til grundvallar. Þess vegna geta **vísindin** einfaldlega ekki svarað öllum spurningum heimspekinnar án þess að gefa sér svörin.

Á hinn bóginn mætti segja að heimspekin sé sjálf ákveðin grein eða ákveðinn þáttur vísindanna eða **framhald** þeirra; hún hefur sjálf eitthvað fram að færa til heildarmyndar okkar af sjálfum okkur og **heiminum**, **lífinu** og **tilverunni**.

Heimspekilegar bókmenntir einkennast öðru fremur af röksemdafærslum, sem eru notaðar til að setja fram kenningar um viðfangsefni heimspekinnar. Þessar röksemdafærslur fela yfirleitt í sér hugleiðingar um andstæð eða gagnstæð viðhorf og meinta galla á þeim.

Upphaflega náði hugtakið heimspeki yfir mun víðara svið viðfangsefna en það gerir í dag. Til dæmis veltu forverar Sókratesar fyrir sér spurningum um uppruna og myndun alheimsins, eðli efnisheimsins og uppruna tegundanna. Þessar vangaveltur urðu að endingu að grunni náttúruvísindanna, sem nefndust áður „náttúruheimspeki“ eða „náttúruspeki“. Með tilkomu háskólanna tók heimspekin á sig mynd fræðigreinar en frá og með 20. öld hefur hún einkum þrífist innan veggja háskólanna. Óformlega getur orðið „heimspeki“ vísað til almennrar heimsmyndar eða tiltekinnar siðferðissannfæringar eða skoðunar.

Saga heimspekinnar

Sögu vestrænnar heimspeki er venjulega skipt í þrjú megingímabil: fornaldarheimspeki, miðaldaheimspeki og nýaldarheimspeki. Sumir heimspekingar hafa haldið því fram að nýtt tímabil sé hafið, „póstmóðerníska“ tímabilið. Austræn heimspeki var lengst af óháð vestrænni heimspeki.

Fornaldarheimspeki

Forngrískri heimspeki er venjulega skipt í þrjú tímabil: forvera Sókratesar, klassíska heimspeki og helleníska heimspeki. Einnig er oft talað um rómverska heimspeki sem sérstakt tímabil þótt rómversk heimspeki sé í raun vart annað en áframhald hellenískrar heimspeki innan Rómaveldis. Þá er tíminn frá 3. öld stundum nefndur síðfornöld og heimspeki þess tíma heimspeki síðfornaldar.

Tímabil forvera Sókratesar einkenndist af frumspekilegum vangaveltum og tilraunum til þess að finna „uppsprettuna“, það sem lægi veruleikanum til grundvallar. Meðal mikilvægra heimspekingar þessa tímabils eru Þales, Anaxímandros, Anaxímenes, Pýþagóras, Herakleitos, Xenófanes, Parmenídes, Zenon frá Eleu, Melissos, Empedókles, Anaxagóras, Levkippos og Demókrítos. Á grundvelli greiningar á sögninni „að vera“ leiddi Parmenídes rök að því að ekki væri til neinn mismunur og þar með væru hreyfing og breyting einungis tálsýn. Fornmenn sjálfir álitu rök Parmenídesar sýna að tilraunir fyrstu heimspekinganna til þess að finna einhverja eina uppsprettu sem útskýrði margbreytileika heimsins væru dauðadæmdar. Í kjölfarið komu fram fjölhyggjukenningar sem áttu að koma til móts við Parmenídes að einhverju leyti. Uppspretturnar voru nú taldar fleiri en ein (frumefnin fjögur (eða „ræturnar“ fjórar) hjá Empedóklesi, og ótalmörg „samkynja“ efni hjá Anaxagóras) og samspil þeirra átti að útskýra margbreytileika heimsins og möguleikann á hreyfingu og breytingu en sjálfar voru uppspretturnar taldar „parmeníðskar“ verundir í einhverjum skilningi, varanlegar og óbreytanlegar.

Klassísk heimspeki

Mestar heimildir eru frá klassíska tímabilinu en mikilvægustu heimspekingar tímabilsins voru Sókrates, Platon og Aristóteles. Þeir síðastnefndu eru meðal áhrifamestu heimspekinga sögunnar og eru þeir hugsuðir sem hvað mest hafa mótað heimspekina og viðfangsefni hennar. Sagt er að Sókrates hafi fyrstur fengist við siðfræði en þó virðist Demókrítos (sem var samtímamaður Sókratesar) einnig hafa gert það. Í ritum Platons er persónan Sókrates svo látinn halda fram ýmsu öðru en því sem talið er að hinn sögulegi Sókrates hafi haldið fram og veldur það erfiðleikum að segja með vissu hvaða skoðanir hinn raunverulegi Sókrates hafði. Einkum virðist mega eigna honum tvennt.

Annars vegar að enginn sé vísitandi illur; hins vegar að dygð sé þekking. Platon var lærisveinn Sókratesar. Hann fékkst við nánast öll svið heimspekinnar en frægust kenninga hans er sennilega frummyndakenningin. Platon taldi að efnisheimurinn væri hverful og léleg eftirlíking af fullkomnum heimi óhlutbundinna frummynda. Raunveruleg þekking hlyti að vera þekking á frummyndunum. Aristóteles var nemandi Platons. Hann fékkst við svo að segja öll svið heimspekinnar og er heimspeki hans afar kerfisbundin. Aristóteles fékkst einnig við vísindi og stundaði meðal annars rannsóknir í líffræði, líffærafræði, dýrafræði, veðurfræði, stjörnufræði, sálfræði, hagfræði og stjórnmálafræði. Hann fann upp rökfræði sem fræðigrein.

Hellenísk heimspeki

Hellenísk heimspeki er strangt tekið einungis heimspeki helleníska tímans, þ.e. frá dauða Alexanders mikla árið 323 f.o.t. (í heimspeki er miðað við dauða Aristótelesar árið síðar) til ársins 31 f.o.t., en orðið er stundum einnig notað um rómverska heimspeki og heimspeki síðfornaldar enda urðu ekki skörp skil í sögu heimspekinnar með endalokum helleníska tímans.

Meðal mikilvægustu hugsuða og skóla þessa tímabils eru Zenon frá Kítíon, Krýsippos, Arkesilás, Karneades, Epikúros, Pyrrhon, Panætíós, Póseidóníós, Epiktetos, Seneca, Markús Árelíus og Sextos Empeirikos. Ný-Platonistinn Plótínos er venjulega talinn til síðfornaldar.

Stóuspeki

Upphafsmáður stóuspekinnar var Zenon frá Kítíon en Krýsippos var annar mikilvægur málsvari hennar. Stóumenn voru efnishyggjumenn en þó ekki eins afdráttalausir og epikúringar. Þeir kenndu að lífinu skyldi lifað í samræmi við náttúruna og örlögin. Stóumenn voru að vissu leyti algyðistrúar og töldu að heimurinn allur væri guðlegur, hann væri gegnsýrður af skynseminni, logos, en það hugtak fengu þeir frá Herakleitosi. Þeir kenndu að dygðin væru einu gæðin og að löstur væri eina bölið, allt annað væri hlutlaust og hvorki bætti við eða drægi úr hamingju manns.

Efahyggja

Heimspekingurinn Ænesidemos, sem lítið er vitað um annað en að hann var akademískur heimspekingur á 1. öld f.o.t., sagði skilið við akademíuna og sameinaði áhrif frá eldri akademískum heimspekingum við heimspeki Pyrrhons, sem hann sagði að væri raunverulegur efahyggjumaður.

Heimspeki síðfornaldar

Á 3. öld fékk heimspeki Platons öflugan nýjan málsvara í Plótínosi. Þessi heimspeki er nú nefnd ný-Platonismi. Ný-Platonisminn hafði gífurleg áhrif á kristnina og kristna hugsuði.

Evrópsk miðaldaheimspeki

Með falli Vestrómverska ríkisins hófust miðaldir og dögum kristinnar heimspeki, íslamskrar heimspeki og gyðinglegrar heimspeki. Á miðöldum varð til kristin skólaspeki, með höfundum á borð við Ágústínus kirkjuföður, Boethius, heilagan Anselm frá Kantaraborg, Robert Grosseteste, Albertus Magnus, Roger Bacon, Bonaventure, Thomas Aquinas, John Duns Scotus, William af Ockham, Nikulás af Cusa og Francisco Suárez.

Austræn heimspeki

„Austræn heimspeki“ vísar til þeirra heimspekihefða sem áttu uppruna sinn á Indlandi, í Persíu, Miðausturlöndum og Kína. Uppruni hindúískrar heimspeki má rekja til veddískra þælinga (um 1500 f.o.t.) um alheiminn. Meðal annarra meginþexta sem snerta á heimspekilegum efnum eru Upanishads og Bhagavad Gíta, frá því um 1000 f.o.t. til 500 f.o.t. Um svipað leyti þróuðust shramana-skólarnir, þeirra á meðal jainismi og búddismi. Í Persíu komu kenningar Sarapústra fram um 900 f.o.t., en þær voru grundvöllur írönsku greinar indo-írönsku heimspekihefðarinnar. Í Kína komu Tao Te Ching Lao-Tse og rit Konfúsíusar fram um 600 f.o.t., um svipað leyti og forverar Sókratesar hófu að rita um heimspeki í Grikklandi.

Heimspeki 20. aldar

20. öldin einkenndist af klofningi heimspekinnar í rökgreiningar-heimspeki og svonefnda meginlands-heimspeki en hvor tveggja á rætur sínar að rekja til ákveðinnar þróunar í heimspeki seint á 19. öld.

Tilvistarspeki

Um miðja 20. öld þróaðist tilvistarspekin eða existentialisminn í Evrópu, sem var vinsæl heimspeki með rætur að rekja til 19. aldar í verkum Sørensen Kierkegaard og Friedrichs Nietzsche. Tilvistarspekin þróaðist einkum í Frakklandi og Þýskalandi. Kierkegaard, sem var danskur heimspekingur og er almennt talinn faðir tilvistarspekinnar, hélt því fram að sannleikur væri huglægur, í þeim skilningi að það sem er mikilvægast lifandi veru eru spurningar er varða innri tengsl hennar við tilvistina. Hlutlægur sannleikur (til dæmis í stærðfræði) er mikilvægur en ótengd hugsun eða athugun getur aldrei fyllilega hent reiður á mannlegri tilvist. Nietzsche hélt því fram að mannleg tilvist væri „viljinn til valds“, þrá eftir fullkomnun eða mikilleika. Framúrskarandi einstaklingar finna upp eigin gildi og skapa þær kringumstæður þar sem þeir skara fram úr. Hugmyndir Kierkegaards um riddara trúarinnar og Nietzsches um ofurmennið eru dæmi um þá sem skilgreina eðli eigin tilvistar. Á grundvelli þessara hugmynda hafnar tilvistarspekin hugmyndinni um mannlegt eðli en reynir þess í stað að laða fram getu hvers og eins til að lifa raunverulega, eða með öðrum orðum er hver manneskja fær um að skilgreina og ákvarða eigið líf. Helsti málsvari tilvistarspekinnar var Jean-Paul Sartre (1905–1980), einkum í ritinu Vera og neind: fyrirbærafræðileg ritgerð um verufræði (L'être et le néant) (1943). Aðrir áhrifamiklir tilvistarspekingar voru Albert Camus (1913–1960), Simone de Beauvoir (1908–1986) og Karl Jaspers (1883–1969).

Rökgreiningarhefðin

Um miðja 20. öldina var ekki ríkjandi samkomulag í Ameríku og Bretlandi um einhverja eina meginhugmynd í heimspeki, líkt og áður hafði verið en almenna heimspekilega aðferð má greina í þeirri heimspeki sem þar var stunduð á þeim tíma. Árið 1921 gaf Ludwig Wittgenstein út bókina Rökfræðileg ritgerð um heimspeki. Heimspeki hversdagsmáls varð til sem viðbragð við þessari bók og var haldið á lofti af Gilbert Ryle, J.L. Austin og nokkrum öðrum. Þeir heimspekingar sem aðhylltust heimspeki hversdagsmáls áttu mörg almenn viðhorf sameiginleg með ýmsum eldri heimspekingum og var sá rannsóknarvettvangur sem einkenndi heimspeki í enskumælandi löndum á síðari hluta aldarinnar. Þeir gerðu ráð fyrir að gátur á einu sviði heimspekinnar væri hægt að leysa óháð gátum á öðrum sviðum heimspekinnar. Heimspekin er því ekki sameinuð heild, heldur mengi óskyldra vandamála. Meðal merkra heimspekinga sem hafa fallist á þetta almenna viðhorf að einhverju eða öllu leyti eru P.F. Strawson, Donald Davidson, Hilary Putnam, John Rawls, Noam Chomsky og meginlandsheimspekingurinn Mikhail Bakhtin. Ýmis teikn eru á lofti um að yfirvofandi sé umbreyting í heimspeki í enskumælandi löndum. Á grundvelli athugasemda um iðkun heimspekinnar sem Wittgenstein gerði í síðara stóra riti sínu, Rannsóknum í heimspeki (Philosophische Untersuchungen) (1953), þar sem hann bendir á að góð nálgun við heimspeki hljóti sjálf að vera byggð á nákvæmum athugunum á merkingu máls, hefur nýr hópur heimspekinga tekið upp á sína arma aðferðafræðilega efahyggju. Þessa verður meðal annars vart í verkum W.V.O. Quine og Wilfrids Sellars sem sameinast um náttúruhyggju, heildarhyggju (í andstöðu við megnið af því sem telst til rökgreiningarheimspeki), verkhyggju og afneitun hluthyggju í anda Platons.